

Új típusú kutatás¹

Tipikus könyv, a szó igazi értelmében: elméleti irodalmunk újabb korszakának olyan vonásait sűríti magába, amelyek pregnáns módon szemléltetik a korszerű törekvések pozitívumait, s amelyek remélhetően nemsokára *átlagossá* is válnak a marxista szakirodalomban.

Olyan heves indulatokat gerjesztő témákról írni, mint amilyen a modern polgári kultúra értékelésének kérdése, nem minden kockázat nélküli feladat. Az ilyen problémák esetében egészen a legutóbbi időkig az a megoldás volt divatosabb, hogy a szerző a téma egészéből kiragad egy-egy olyan mozzanatot, amely leginkább alkalmas arra, hogy végkövetkeztetését sejttesse, anélkül, hogy ezt ki kellene mondani és — főként — összefüggéseiben igazolni. Akinek az a meggyőződése, hogy a mai polgári kultúra egésze elmekórtani tünetek halmaza, leleplezheti az absztrakt festészetet vagy a happeningeket, aki viszont példaképnek tekint mindent, ami nyugatról érkezik, az méltathatja Picassót vagy Kafkát. Távol álljon tőlünk, hogy a résztanulmányok jelentőségét alábecsüljük, ha azok valóban jók, de jóságuk alapvető feltétele, hogy az egész összefüggéseibe illeszkedjenek: ezért kell különösen fontosnak tartanunk, hogy a marxista elmélet mielőbb válaszokat keressen a múltban óvatosan kikerült kérdésekre, megostromolja a legkényesebb, tehát legaktuálisabb problémákat, miként ezt Hermann István a polgári dekadencia esetében tette.

Az elméleti okfejtés hitelességének egyik alapvető feltétele az, hogy egyértelműen kiderüljön, milyen értelemben használja a szerző fogalmait. A korábbi marxista kutatás egyik legfőbb gyengesége a kultúra viszonylatában az volt, hogy a leggyakrabban használt kategóriák tartalma sem tisztázódott kellően, s így adódtak olyan groteszkül viasz helyzetek, hogy

pl. a marxista esztétika központi fogalma, a realizmus értelmezése felett alkalmazásának közel százestendős évfordulójakor kellett vitatkozni, hogy végre rögzítsük, stílus-e vagy módszer. Hermann István tucatnyi olyan kategória meghatározására tesz kísérletet, amely szelvény-hosszában használatos, de ki így, ki úgy értelmezi őket, s jónéhány új fogalom bevezetésétől sem riad vissza.

A tüzetes, történeti elemzésekkel alátámasztott fogalomtisztázás munkáját Hermann már a dekadencia kategóriájával megkezdi. Álláspontja szerint „A dekadencia klasszikus fogalma azt jelenti, hogy valamely osztály vagy réteg elvesztette a valósággal való kontaktusát, nem tud lépést tartani a világtörténelmi fejlődéssel.” A kategória tartalmának elemzése során Hermann arra a következtetésre jut, hogy a polgári társadalom dekadenciája igen lényeges vonásokban különbözik minden előző hanyatlási periódustól. Míg ugyanis korábban a dekadens osztályok intézményei a termelőerők fejlődésének útjában álltak és az így keletkező feszültség viszonylag rövid idő alatt lesöpörte őket a történelem színpadáról, a kapitalizmus — noha közel egy évszázada dekadens periódusában van — mindmáig stabil tudott maradni, mert hatalmas méretekben fejleszteni képes a termelőerőket, annak ellenére, hogy többé már nem kifejezője az összemberiség érdekeinek, eltért a világtörténelmi haladás fő irányától és szembefordult saját eredeti eszményeivel is.

A kapitalizmus dekadenciája azonban minden mesterségesen fenntartott stabilitáson áttör olyan válságtünetekkel, mint amilyen az elidegenedés fokozódása. Különösen értékes Hermann Istvánnak az az elméleti munkája, amellyel e manapság igen divatos kategória és rokonfogalmak zűrzavaros használatában megpróbál rendet teremteni. Az elidegenedéssel gyakran

¹ Hermann István: *A polgári dekadencia problémái*. Kossuth 1967. 467 o.

összetévesztik az eltárgyasodást, pedig ez, Hermann megállapítása szerint, valójában csak annyi, hogy „A munkafolyamat segítségével az ember saját elgondolásait átviszi a gyakorlatba”, szubjektív elgondolásait testet öltenek a tárgyakban. Az eltárgyasulás tehát „az emberi munka természetes eredménye. Az ember valóságos alkotóképessége jut kifejezésre az eltárgyasodásban. Aki összetévesztik ezt a fogalmat az elidegenedéssel, szükségképpen a civilizáció fejlődésével szemben lépnek fel.” Hasonlóan megkülönbözteti az elidegenedéstől az eldologiasodást, amely „abban a pillanatban lép fel, amint nem a készítő tárgyává válik a tárgy, vagyis nem azok használják, akik elkészítették magát a tárgyat.” Ez „részben az árutermelő társadalom és minden fejlett társadalom szükségszerű következménye. A fogalommal kapcsolatban meg kell különböztetni a szükségszerű és szükségtelen eldologiasodást, mert különben utópisztikus álláspontokra csúszhatunk a fejlődéssel szemben.” Az eldologiasodásra épülő és általa kiélezett elidegenedés lényege viszont „a termelési folyamat vertikálisan együtartozó elemeinek szétszakítása (cél, munka, eredmény). Ennek következtében a munka elveszti emberi jellegét.”

Hermann István meggyőzően dokumentálja, hogyan alakult át az elidegenedés multszázadi formája napjainkra „a luxusban való elidegenedés”, amely egyrészt ugyan azt jelenti, hogy ma már a munkásosztály is megszerezheti azokat a fogyasztási cikkeket, amelyek korábban luxuscikkeknek számítottak, másrésztől viszont azt, hogy a társadalom egészét áthatja a szorongás érzése. E szorongás-érzés a tőkésekre is kiterjed, mert a munkafolyamat hármasságából most már a tőkés is csak egyetlen elemet láthat át, és vállalkozásainak sikere rajta kívül álló, és általa nagyrészt ki nem számítható tényezőktől függ. A munkásság szorongásának alapja egyrészt az, hogy az automatizálások, átcsoportosítások a munkás szaktudását egyik perceről a másikra értéktelenné tehetik, másrészt pedig az, hogy elzárják a tanulási lehetőségtől és gondosan ügyelnek arra, hogy semmiféle felhalmozási eszközöz ne juthasson. E szorongás azonban ma már sokkal nehezebben csap át felháborodásba, mint a múlt században, mert a munkanélküli segélyek és a fogyasztási cikkek bősége lefojtja az indulatokat. A szorongás a manipulálhatóság lélektani előfeltétele; e kategória Hermann meghatározása szerint azt jelenti, „hogy a mai kapitalizmus a legkülönbözőbb területeken az emberi autonómia felszámolása felé tör”, az em-

bereket saját érdekeik elleni cselekedetre irányítja. A manipuláció érdekében a monopoltőke megteremti a maga mítoszt. E sajátos, új típusú mítosz jellemzője Hermann szerint az, hogy „nem a nem emberi jellegű természetet antropológizálja, hanem magát az embert deantropológizálja,” egy olyan „monadizált” emberkép mítoszt teremt meg, amelynek lényegi sajátossága, hogy nemcsak elvesztette társadalmi kapcsolatait, de „má büszke erre a kapcsolatvesztésre, nem is érzi szükségét a társadalmi kapcsolatoknak”. Hermann éleselméjű logikával mutatja be, hogyan vergődnek e szorongásba és céltalanságba hullt lét circulus vitiosusában a becsületes szándékú gondolkodók és művészek különböző típusai, s milyen társadalmi erők taszítják őket az etikai baloldaliság és jobboldali ismeretelmélet ellentmondásának, a polgári hamis tudat alternatíváinak zsákutcáiba.

Kiemelt részletességgel foglalkozik Hermann könyve az avantgardizmus lényegének elemzésével, bizonyítva, hogy a dogmatikus elképzelésekkel szemben az avantgardizmus művészete nem tekintendő egészében a reakciós ideológiák szülöttének, ugyanakkor viszont az avantgarde irányzatokban jelentkező imperialista-ellenes tiltakozás gyöngesége az elvont jelleg, s az irányzatok művészi módszerei is ennek megfelelően ellentmondásosak, fejlődésük iránya pedig végső soron negatív.

E fejlődést Hermann az avantgardista művészet idő- és térábrázolásának változásaiban vizsgálja. Gondolatmenete a következő: „a polgári társadalomban szükségszerű az időfogalom egységének szét-törése, minthogy az időfogalom teljes egységbe foglalja össze a múltat, a jelent és a jövőt. Mivel azonban a polgári világ, a polgári társadalmi fejlődés nem valószínűségi céltételező, vagyis nem teleologikus fejlődés, hanem manipulált jellegű, a jövő perspektíváját szükségképpen fel kell hogy váltsa a múltba fordulás.” Hermann szerint „az idő tehát azért tűnt el, mert eltűnt a polgárság jövője”. A múlt, jelen és jövő egységének megszakadása a tartalmas, objektív idő eltűnése azt eredményezi, hogy „a művészek keresni indulnak az elveszett időt”, miként ezt Proust teszi. „Proust olyan művészi megoldást választ, ... amely indokoltá teszi az idő szubjektívizálását. Ez a forma azonban csak egyszerű forma és lényegében megismételhetetlennek bizonyul. Később az időbontók az epikában már eltekintenek attól, hogy az időbontásnak művészi jogosultságot adjanak, időbontásuk tehát legtöbb esetben formálissá válik.” Proust-

tal rokonítja viszont Hermann Kafkát, akinek „művészete az elveszett tér keresése”. Az első világháború utáni korszakban a polgári művészet „már az eltűnt időből indul ki, és lemond a megtalálásáról miként ezt az irodalomban Joyce és Gide teszi, az avantgarde harmadik, legújabb periódusa pedig maximális fokon reprezentálja az abszurdumot, bekövetkezik az a korszak, amelyet Hermann „az eltűnt idő eldobásának” nevez.

E formai fejlődésvonal mögött Hermann a következő eszmei fejlődést mutatja ki: az avantgarde első periódusában az idő- és térfelbontás a történelemtől, a társadalomtól való absztrahálás, a társadalmi korlátok, a szörnyűségek elleni individualista lázadás jegyében jelentkezett. Amikor azonban a művészek beleütköznek a polgári világ antinómiáiba, amelyeket a maguk elvont szemléletével nem tudnak művészileg feloldani, feladják ellenzéki magatartásukat, a polgárság pedig előbb elismeri magáénak az avantgardizmust, majd uralkodó művészetté teszi és manipulációjával támogatja. A fasizmus és az antifasiszta küzdelem közjátéka után (amikor a történelmi fordulat polarizálja az avantgarde-on belüli ellentéteket, egyes avantgardisták a fasizmus táborához csatlakoznak, másokat a politikai tisztánlátás túlzvet korábbi szemléletük korlátaiban és a realista tendenciájú művészethez kapcsolódnak) azok, akik továbbra is megragadtak az avantgarde keretei között, objektíve az imperialista erők manipulációját szolgálják, mert „az szorongás minden egyéb kategória fölé való emelése végeredményben tehetetlenséget, fatalizmust és irracionizmust jelentett a szubjektív jószándékok ellenére is”.

Napjaink nyugati művészetét elemezve Hermann kimutatja, hogy az avantgarde lassú halódása látható, a realista tendenciák, a konkrét kritikai álláspontok előtérbe nyomulnak, a frontok, ha lassan is, de tisztázódnak.

E gondolatmeneteket Hermann az általa korábbi tanulmányaiban bevezetett „gyengeség művészete és helytállás művészete” kategóriákra vonatkozó téziseinek összefoglalásával egészíti ki. A „gyengeség művészete” ezek szerint az a művészet, amelyik megriad a manipulatív világtól, kilátástalannak tartja az emberterelenedés és elidegenedés elleni küzdelmet, s így irodalmi hőseit eleve távlat és hit nélkül, székepszissel telve ábrázolja, végső soron tehát el is fogadja a fennálló rendet. A „gyengeség művészete” így behódol az abszurd mítoszának, és lemond a totalitás, a konkrét történelmi-társadalmi háttér ábrázolásáról, a racionális összefüggésekről.

A „helytállás művészetét” mindennek előtt az jellemzi, hogy visszaállítja a művészi ábrázolás totalitásigényét, a konkrét társadalomrajzot: ez a legelső előfeltétele minden kritikai ábrázolásnak. A szocialista realizmus, mint a „helytállás művészetének” legmagasabbrendű változata, a társadalmi fejlődés perspektíváinak birtokában, a proletár pártosság eszméivel küzd a reakciós mítoszok ellen. Könyvének utolsó, *A realizmus korszerűsége – az ezerarcú, vagyis szocialista realizmus* című fejezetében Hermann a szocialista realizmus elméletének legújabb eredményeit hasznosítja olyan módon, hogy bemutatja, miként tette meg az izmusokból a szocialista realizmushoz vezető utat századunk egyik legnagyobb írója, Brecht. E rendkívül szerencsés módszerrel Hermann egyben azt is meggyőzően dokumentálja, hogy az avantgardizmus által bevezetett formai újítások sikerrel hasznosíthatók egy realista összkoncepció szerves egészébe illesztve, olyan módon, hogy ezzel korábbi funkciójuk ellentétébe csapnak át, ahogyan „a brechtí színpad elidegenítő hatása helyébe éppen az elidegenedés elidegenítése került”.

Talán sikerült a fenti ismertetésben éreztetni Hermann könyvének fontos erejét, a zárt, gondosan felépített logikai struktúrát. Az irracionalista széthullás, az eszmei zűrzavar ellen nem lehet rossz értelemben vett „esszéizálással”, zilált gondolatmenetekkel hadakozni, a marxizmus elvi logikája csak akkor lehet hatékony, ha ennek megfelelő logikus okfejtéssel párosul.

Igen szerencsésen épülnek Hermann könyvében a gondolatmenet egészébe azok a rövid vázlatok is, amelyekben egy-egy író, gondolkodó működésének lényegi vonásait kiemelve a szerző elvi fejtegetéseit konkrétumokkal bizonyítja. E portrék azon túlmenően, hogy meggyőzően illusztrálják a mű koncepcióját, önálló értékekkel is rendelkeznek, számos eredeti gondolattal, találó megfigyeléssel gazdagítják Brecht, Kafka, Proust, Sartre, Thomas Mann, Joyce vagy a fiatal Lukács György műveinek elemzéseit. E portrék említésekor kiemelendő az a gondolati árnyaltság, amivel Hermann e nagytekintélyű, ám problematikus alkotók működését, műveit tárgyalja: nem mulasztja el, hogy kellően regisztrálja azokat a negatív tendenciákat, amelyek az említett alkotásokban ténylegesen tetten érhetők, de rendkívüli gondal ügyel arra is, hogy számon tartson mindent, ami értékes, felhasználható, a fejlődés irányába mutató. Módszerének alapelve az, hogy a fejlődésük egészét tekintve negatív irányba haladó tendenciák

— mint az avantgarde — is fontos részgazságokat, megmentendő kulturális értékeket tartalmazhatnak, és a marxista elmélet a relatív értékeket sem hagyhatja figyelmen kívül; ez a következetesen érvényesített elv teszi hitelessé, meggyőzővé a szerző szándékait és érveléseit.

Könyve bevezetőjében Hermann István megvallja, hogy „nem resignációmén-tesen bocsátja útjára” művét, „tisztában van azzal, hogy írása számos problémát megoldatlanul hagy”, és azzal is, hogy az első kísérletek szükségszerű sorsa az, hogy meghaladják őket. Egy ilyen úttörő jellegű vállalkozás esetében természetesen tekinthetjük azt, hogy e gondolatok a saját teljesítményét kellő objektivitással felmérő szerzőben magában is megfogalmazódnak, hozzátéve, hogy az olyan széles körű elemzéseken nyugvó művek felül-múlása, mint amilyen Hermann könyve, nem mindennapi célkitűzés.

E recenzió semmiképpen nem vállalkozhat arra, hogy a teljesség igényével tárgyalja azt a kérdést, hogy Hermann eredményeinek kritikai továbbfejlesztését az elkövetkezendő kutatásoknak milyen irányban kellene megkísérelniük, néhány ilyen megjegyzés azonban szükségesnek mutatkozik a mű ismertetése mellett.

Az első mindjárt a dekadencia fogalmával kapcsolatos. Hermann a kapitalizmus különleges jelenségeként tárgyalja azt, hogy hanyatló periódusa egy évszázadnyira elhúzódott, s úgy véli, hogy a korábbi formációk dekadens periódusai ennél rövidebbek voltak. Ez a vélemény nyilván részletesebb elemzésekkel való alátámasztásra szorul, s árnyaltabban kifejtendő, hiszen a történések egy része a rabszolgatartó társadalom válságútjait már az i. e. 4. században felismerni véli (Nagy Sándor hódításai), de az i. sz. 1. században már bizonyos a hanyatlás (Spartacus-lázadás); a rabszolgatartó társadalom teljes összeomlása viszont csak a római birodalom bukásakor, négyszáz évvel ez

után következik be. Hasonlóan elhúzódónak tekinti a hagyományos történetfelfogás a feudalizmus hanyatló periódusát, amely egyesek szerint már a 13. században kimutatható, de a 14. századra minden bizonnyal, s amely egészen a 19. századig nyúlik. Hermann a feudalizmus dekadenciáját a francia abszolutizmus válságára szűkítve vizsgálja, amely valóban csak néhány évtizedig tartott, vele szemben viszont a kapitalizmus világválságának egészét állítja; úgy gondolhatjuk, hogy amennyiben nem egy konkrét formációt állított volna szembe egy általános formációval, konklúziója is más lehetett volna.

Hasonlóan vitathatónak véljük azt, ahogyan Hermann a modern irodalom idő- és térproblémáit a polgárság jövőtlenségére vezeti vissza; lehetséges, hogy ilyen kapcsolat kimutatható, de a szerző ezt a tételét elmulasztotta konkrét műelemzésekkel alátámasztani. Az eddigi — persze távolról sem pártatlan — kutatások inkább azt mutatják, hogy a modern irodalom és művészet idő- és tér-megoldásai a fokozottabb sűrítésre, tömörítésre való törekvésből születtek, s mint ilyen formai megoldások nem is vezetnek ab ovo a történelmi perspektívák eltűnéséhez, csak akkor, ha öncélúan alkalmazzák őket.

Nyilvánvaló végezetül, hogy a modern művészetek idő- és térmegoldásai — noha kétségtelenül centrális jelentőségűek — önmagukban csak eléggé vázlatosan reprezentálhatják a huszadik századi „formaforradalmak” által felszínre dobott rendkívül sokszínű formakincs egészét, s hogy a vizsgált jelenségek körének tagítása a mű konklúzióit is árnyaltabbá tette volna. Ezen a ponton azonban már olyan kívánalmakhoz érkeztünk, amelyek valójában nem Hermann gondolatgazdag és sikeres könyvével, hanem a további kutatásokkal szemben támasztandók.

Szerdahelyi István

Müller Antal: Kvantummechanika és fizikai világkép¹

A szerző így fogalmazza meg könyve jellegét: „a konkrét fizikai ismeretek általában nem közvetlenül befolyásolják a világnézetet, a filozófiát, hanem az objektív világ fizikai természetére vonatkozó általános nézeteken keresztül... Ilyen, a világ általános fizikai természetére vonatkozó kép kialakítása minden korban szükségszerű mind a fizika, mind a filozó-

fia szempontjából... Ami saját további fejtegetéseinket illeti, ezek általában a fenti értelemben vett fizikai világkép fogalomkörében fognak mozogni, legfeljebb helyenként utalunk a fizikán túli általánosítás lehetőségére és mikéntjére.”

Müller Antal könyvének ez a jellegzetessége munkájának fő erénye, ugyanakkor némiképp fogyatékossága is. Eré-

¹ Filozófiai tanulmányok 4. Akadémiai, 1967. 137 o.

nye, mert a szerző a kvantummechanika terén olyan fizikai jártasságról és biztonságról tesz tanúbizonyságot, amely a kvantummechanika által felvetett filozófiai problémák sikeres megoldásának elősegítéséhez nélkülözhetetlen. De ezt a szaktudományos jártasságát, úgy érezzük, nem tudja filozófiaiilag is kellőképpen hasznosítani, mert valóban csak utalásokat tesz a megvizsgált problémák „fizikán túli”, azaz filozófiai általánosítására, pedig az olvasó joggal várhat el ennél többet is, tekintve, hogy Müller Antal könyve a *Filozófiai tanulmányok* címet viselő sorozatban jelent meg.

*

A kvantummechanikai jelenségek értelmezésében a szerző a V. A. Fok által képviselt interpretációt vallja magáénak, azt az interpretációt, amely „elfogadja ugyan a kvantummechanika ortodox koppenhágai értelmezésének fizikai tartalmát, szemléletmódját és fogalomrendszerét, filozófiai konklúzióit azonban elveti, és . . . egy dialektikus materialista értelmezéssel kívánja helyettesíteni”.

Ennek megfelelően Müller Antal ellene van a kvantummechanika ún. „kauzális” interpretációjának, amely a materialista beállítottságú fizikusok és a marxista filozófusok körében az utóbbi időben az érdeklődés középpontjába került. Ez az irányzat — mint ismeretes — a mikrorészecskékre jellemző valószínűségi, egy-sokértelmű összefüggések mögött dinamikai, egy-egyértelmű oksági kapcsolatokat kíván feltárni, melyek az előbbieknél teljesebb módon jellemeznék a mikrorészecskéket.

A szerző elismeri, hogy ez az interpretáció jogos reakció a koppenhágai iskola indeterminizmusára, s ennyiben pozitív vonásai vannak, de úgy ítéli meg, hogy „ezek a törekvések többé-kevésbé tudatosan a mechanisztikus materialista kauzalitás-fogalom felé fordulnak, s ahelyett, hogy a kvantummechanika tapasztalataival összhangban levő kauzalitás-fogalmat kívánnának kialakítani, inkább a kvantummechanika interpretációját akarják a klasszikus fizika alapján kialakult kauzalitás-fogalomhoz „idomítani”, vagy, általánosabban megfogalmazva: „ezek az interpretációk nem jutnak el addig a felismerésig, hogy a mikrofizikai megismerés ismeretelméletileg merőben új szituációt jelent a klasszikus fizikához képest”.

Anélkül, hogy belebocsátkoznánk annak a kérdésnek a vizsgálatába, hogy Müller Antal idézett jellemzése mennyiben illik az ún. „kauzális” irányzatra és mennyiben nem, szeretnénk megállapítani, hogy talán

közel járunk az igazsághoz, ha a szerző módszerében filozófiaiilag azt tartjuk a legértékesebbnek, hogy tudatosan és következetesen ügyel azokra a konklúziókra, melyek a valóság minőségileg különböző szintjeiből adódnak mind az egyes szintekhez tartozó dolgok, jelenségek tulajdonságait, mind a megismerésüket illetően.

Persze maga a szerző is megjegyzi, hogy a „kauzális” interpretációkat jelenleg „a kvantummechanika egy lehetséges értelmezési módjának kell tekinteni”, amihez még annyit tennénk hozzá, hogy a kvantummechanikai jelenségek dialektikus materialista értelmezésének kidolgozását csak elősegíti, ha e törekvésen belül egymással egészséges vitában álló különböző irányzatok érvényesülnek.

*

Müller Antal könyve — viszonylag kis terjedelme ellenére — szinte kivétel nélkül tartalmazza mindazokat a problémákat, amelyek a kvantummechanikai jelenségek interpretálásában központi helyet foglalnak el. Ezeket a problémákat a könyv nagyjából két fő kérdés köré csoportosítja: az egyik a kvantummechanikai determináció mibenlétének kérdése, a másik a mérési kölcsönhatás szerepe és hatása a kvantummechanikában.

A mikroobjektumok és a mérőberendezés kölcsönhatásának elemzésénél a szerző Fok koncepciójából indul ki, aki e kérdésben is messzemenően figyelembe veszi a koppenhágai iskola interpretációjának reális fizikai tartalmát, jelen esetben azt a kísérleti tényt, hogy a mikrofizikában — szemben a klasszikus fizikával — a vizsgált objektum hatása a megfigyelő eszközre azonos nagyságrendű a megfigyelő eszköz által az objektumra gyakorolt hatással, ezért ez utóbbi hatás a mérés kiértékelésénél nem hanyagolható el. S ez nemcsak mennyiségi értelemben áll fenn, hanem minőségileg, a mikroobjektumok tulajdonságait illetően is: a mikroobjektumok tulajdonságai attól is függenek, hogy milyen tárgyakkal lépnek kölcsönhatásba, így például más és más külső (jelen esetben: kísérleti) feltételek között rendelkeznek kifejezett hullámsajátosságokkal, illetve korpuszkuláris tulajdonságokkal.

E fizikai tényből, mint ismeretes, egyes idealista hajlamú fizikusok számos helytelen filozófiai, ismeretelméleti következtetést vontak le, melyeket a marxista szerzők már többször kimerítően megbíráltak, ezért itt nem is kívánunk foglalkozni velük. Szeretnénk viszont felhívni a figyelmet arra az elemzésre, melyet Fok és Müller Antal a mérőberendezés szerepéről ad.

A kiindulópontot Fok így fogalmazta meg a természettudományok filozófiai problémáiról tartott 1958-as moszkvai konferencián: „A tárgyak tulajdonságai mindig más tárgyakkal, nevezetesen a megfigyelés eszközeivel (műszerekkel) való kölcsönhatás során mutatkoznak meg. Ez igaz mind a klasszikus, mind a kvantumfizikában.”

Foknak ezt a gondolatát Müller Antal így fejti ki és fejleszti tovább: „az objektív valóság leírására szolgáló fogalmaink, az egyes folyamatok jellemzésére használt paraméterek stb. csak akkor nyernek értelmet, ha meghatározott vonatkoztatási rendszerben alkalmazzuk őket. Nincs semmi értelme például annak a kijelentésnek, hogy valamely test pályája kör, ha nem adjuk meg a vonatkoztatási rendszert. . . Tulajdonképpen ezt a dialektikus materialista ismeretelméleti tételt alkalmazza Fok a mikrofizika konkrét esetére, amikor kimondja, hogy valamely mérősorozat eredményeként kapott valószínűségi eloszlás *nem önmagukban* jellemzi az objektumokat, hanem a különböző típusú műszerekhez való viszonyukban. A mikrofizikai ismereteink igazságértékével kapcsolatos megítélés teljes általánossága megkívánja, hogy a *vonatkoztatási rendszer fogalmát ne szűkítsük le a koordináta-rendszer fogalmára* (kiemelés — F. I.). Ez azért igen lényeges, mert a fizikában például többnyire csak koordináta-rendszerrel beszélünk, amely egy *passzív* vonatkoztatási rendszer, míg a valóságban a dolgot valamely ismerve egy másik dologgal való kölcsönhatásában jellemzi, ahol természetesen a kérdéses »vonatkoztatási rendszere« — vagyis a másik dolog — *aktívan* hat a vizsgált paraméterrel jellemzett dologra, részt vesz ennek a paraméternek a kialakításában. A mérőberendezés mikrofizikai szerepe a vonatkoztatási rendszernek ebbe az általánosabb fogalmába illeszthető be.”

A fent elmondottak alapján — vonja le a következtetést a szerző — „egyáltalán nem indokolt, hogy sokan az adekvát leírás kritériumának tekintik a mérőberendezéstől, illetve a mérési kölcsönhatástól független paraméterekkel történő jellemzést.”

Szándékosan idéztünk ilyen sokat a szerzőtől, ezzel is hangsúlyozva azt, hogy Müller Antalnak a fenti gondolatmenettel alátámasztott koncepcióját *olyannak tartjuk, amely megoldotta a mérőberendezés kvantummechanikai szerepének egyik alapproblémáját*. (Ez az idézet egyúttal arra is példa, hogy bár Müller szinte minden kérdésben Fok interpretációjából indul ki, alkotó módon továbbfejleszté ezt, könyve tehát önálló és hasznos műnek bizonyul.)

Előbbi megállapításunkkal természetesen nem akartuk azt állítani, hogy a mérőberendezés szerepéről alkotott fenti koncepció aprópénzre váltásában Müller Antal könyve nem tartalmaz hiányosságokat. Ezek közül azt tartjuk az egyik legfontosabbnak, hogy az idézett helyes gondolatmenetet egy olyan konklúzióval zárja le, amely nem eléggé differenciált.

Mert abban teljesen igaza van a szerzőnek, hogy a dolgokat nem önmagukban jellemzik a tulajdonságaik (sőt „önmagukban vett” dolgok nem is léteznek), hanem környezetükhöz, külső feltételeikhez való kapcsolatukban. De az már vitatható, hogy ezért nem is jogosult az az igény, hogy a mikroobjektumoknak olyan tulajdonságait is feltárjuk, amelyek a *mérési kölcsönhatásoktól függetlenül* jellemzik őket, hiszen a mérőberendezésnek mint vonatkoztatási rendszernek a hiánya még nem jelenti a vonatkoztatási rendszer hiányát általában.

A mikrofizikában szereplő kölcsönhatások között Müller Antal, véleményünk szerint helyesen, három típust különböztet meg: *A típusú* kölcsönhatásokat, melyek a mikrofizikai objektumok belső, alapvető kölcsönhatásai, *B típusú* kölcsönhatásokat, melyek az előbbi kölcsönhatások által többé-kevésbé elhatárolt mikroobjektumoknak a környezetükkel való kapcsolatát testesítik meg (az *A* és *B* típusú kölcsönhatások együttesét nevezi kvantumfizikai állapotnak), és *C típusú* kölcsönhatásokat, melyek a kvantumfizikai állapotban levő objektumoknak a mérőberendezéssel való kölcsönhatásában lépnek fel.

Kétségtelen, hogy a mikroobjektumokat csak a mérőberendezések segítségével ismerhetjük meg, melyek a kérdés eredményét lényegesen befolyásolják, hiszen láttuk, hogy a *C* típusú, azaz a mérési típusú kölcsönhatások a mikroobjektumok megismerésénél nem hanyagolhatók el. De felvetődik a kérdés, hogy megfelelő mérések elvégzésével és a mérési eredmények elemzésével nem lehetséges-e következtetnünk az objektumoknak a *mérési típusú kölcsönhatásoktól független* kvantumfizikai állapotára?

Müller Antal is felteszi ezt a kérdést, és igennel felel rá, és maga is bírálja Bohrt azért, mert egyoldalúan a mérőberendezés szempontjából közelíti meg a kérdést. Ez a bírálat azonban magára a szerzőre is érvényes, mert ennek a kérdésnek az elemzésére ő is nagyon kevés helyet szentel.

Válasza a következő: „a mikrofizikai megismerésben a mérőberendezéstől független konkrét, megvalósult paraméterérték nem létezik. Ennek ellenére mégis lehetséges a mérés előtti »állapotra« kö-

vetkeztetni, ugyanis az elég nagy számú — azonos ψ hullámfüggvénnyel leírható — részecskén végzett mérések során kapott konkrét paraméterértékek eloszlása a potenciálisan lehetséges paraméterértékek valószínűségi eloszlását fogja tükrözni. Márpedig az objektum mérés előtti állapotában objektíve nem lehet konkrét paraméterértékről beszélni, csak potenciálisan lehetségesről, így ez utóbbiak valószínűségi eloszlásának (vagyis az A és B típusú kölcsönhatások együttes spektrumainak) ismerete egyben az objektum mérés előtti állapotának ismeretét jelenti.”

Csak hogy, ha e kérdésben is érvényesítjük azt az elvet, amelyet Müller Antal meggyőzően kifejtett, ti. hogy egy tulajdonságnak csak a vonatkoztatási rendszer megadásával együtt van értelme, akkor könnyen belátható, hogy a *paraméterértékeknek az az eloszlása, amelyet a mért adatokból kikövetkeztetünk, nem általában, hanem a mérőberendezéshez való viszonyában jellemzi a mikroobjektumot*. Ezért a paraméterértékek valószínűségi eloszlása — bár kétségtelenül az objektum mérés előtti állapotáról tanúskodik — nem jelenti az objektum mérés előtti állapotának kimerítő ismeretét. Sőt a mérőberendezéssel nekünk — ha jól gondoljuk — éppen az a célunk, hogy a mikroobjektumoknak azokat a tulajdonságait tárjuk fel, amelyek más mikroobjektumokkal, általában környezetükkel való kapcsolatukban jellemzik őket (vagyis szükséges az A és B típusú kölcsönhatások együttesének felbontása).

És úgy érezzük, hogy a kérdésnek ez a nehezebb oldala. Ha megállunk a mikroobjektumoknak a mérőberendezéshez viszonyított vizsgálatánál, akkor csak az egyik lépést tettük meg a kérdés megoldásában.

*

Müller Antal könyvének másik fő kérdésére, vagyis a *kvantummechanikai determináció* mibenlétének kérdésére az előzőnél rövidebben szeretnénk reflektálni. Nem azért, mintha a szerző erről nem mondana legalább annyi érdekességet és értékeset, mint a mérési kölcsönhatás kvantummechanikai szerepéről, hanem azért, mert e kérdés elemzésére a nemrég széleskörűen kibontakozott determinizmus-vitát tartjuk illetékesnek. Mindössze Müller Antal koncepciójának központi gondolatmenetéhez szeretnénk néhány megjegyzést fűzni.

A szerző szembeszáll azzal a *mechanisztikusnak* nevezett felfogással, amely az események teljes egy-egyértelmű oksági leírásának csak gyakorlati akadályát látja, másképp kifejezve: amely a véletlen fogalmát nem

ontológiai, hanem ismeretelméleti kategóriának tartja. E felfogás helytelenségét a tüzéségi lövés példájával illusztrálja:

„A tüzéségi lövésnél... három alapvető tényező, a csőnek a vízszintessel bezárt szöge, a lövedék tömege és a töltet robbanóereje egyértelműen meghatározza azt, hogy a lövedék egy bizonyos területen, az úgynevezett szórási ellipszisen fog lecsapódni. Arra azonban, hogy e területen belül az egyes lövések konkrétan hová fognak esni, csak valószínűségi kijelentéseket tehetünk. Ez ugyanis az alapvető meghatározottságon kívül eső kölcsönhatások pillanatnyi kombinációjától függ. Ilyen hatás pl. a levegőnek (a röppálya mentén sokszorososan változó) sűrűsége, az egyes lövedékeknek (a gyártási szórás miatt csak közelítőleg azonos) átmérője stb. Ha tehát, például, egy adott lövés esetén meg is állapítjuk, hogy a lövedék a levegő sűrűségének adott állapota miatt csapódott az ellipszis konkrét pontjába, s ezt a következő lövésnél figyelembe is vesszük, ebből még nem következik, hogy ez a lövés is ugyanoda csapódik majd. A más-más vonatkozásokban (esetleg) szükség szerű, de az adott vonatkozásban egymástól nyilvánvalóan független tényezők (példánkban a levegő sűrűségének ingadozása a szóban forgó helyen és időben, valamint a lövedék méretszórása) egymástól függetlenül módosulnak, hatásuk tehát... véletlen együttesük konfigurációjától függ...”

A véletlen kölcsönhatások együttese viszont nem egyszer s mindenkorra adott, hanem állandóan változik, ezért nem egyértelműen determinálja az esemény kimenetelét, hiszen minden elemének hatása a kölcsönható esetleges momentumok pillanatnyi együttesétől függ.”

Müller Antal ezt a gondolatmenetet döntő érvek tekintii, amit az is bizonyít, hogy a determinizmus-vitához írt hozzászólásában is megismételte.

Annak ellenére, hogy a kvantummechanikai jelenségek determináltságáról írt gondolatait figyelemre méltónak tekintjük, idézett elméleti megalapozásukban logikai hibát vélünk felfedezni. Ugyanis úgy véljük, hogy ami a kölcsönható esetleges momentumok pillanatnyi együttesétől függ, az nem az együttes „minden elemének hatása”, hanem az elemek *együttesének* a hatása; a fenti konkrét példán megvilágítva: a levegő sűrűségének ingadozása mindig azonos módon befolyásolja a lövedék pályáját, ami változik, az a befolyásoló tényezők *eredője*, ami viszont az éppen fennálló tényezők közül — legalább is elvileg — „kiszámítható”.

Ugyancsak nem tartjuk kielégítőnek

azt a definíciót sem, amelyet Müller Antal a determinizmus fogalmáról ad: „Mi is az valójában, ami egy ilyen determinizmus kategóriában helyet kaphat? Véleményünk szerint az *események* anyagi meghatározottsága és az objektív törvényszerűségek létezése tartozik ide.” Úgy érezzük, hogy ez a meghatározás túl általános, és nem megoldja, hanem megkerüli a felmerült problémákat.

Befejezésül annak a véleményünknek szeretnénk hangot adni, hogy Müller Antal

Kvantummechanika és fizikai világkép c. könyve erőnyeivel és fogyatékosságaival együtt értékes és hasznos olvasmány, amit az is bizonyít, hogy megjelenése után a szó szoros értelmében vett egy-két napon belül szétkapkodták. Ez viszont azt is jelzi, hogy az Akadémiai Kiadó számára is haszonnal járna, ha egy kis piackutatást végezne a filozófiai kiadványok iránti érdeklődés felmérésére.

Farkas István

Szecsődi László: A szocialista tudatról¹

A tanulmány, rövid terjedelme ellenére, átfogóan vizsgálja a tudat fejlődését. Végigtekint az emberi tudat fejlődésén, kialakulásától a szocialista tudat megjelenéséig. A kérdés általános elméleti igényű fejtegetését jól kiegészíti a konkrét, jelen társadalmi életünkben adódó problémák elemzése. Az átfogó jelleg és maga a kérdés aktuális volta e posztumusz könyvben újból emlékeztet a veszteségre, amely Szecsődi László halálával a filozófiai életet érte.

Szecsődi írásáról, bár egy-egy fogalom használatában nem eléggé konzekvens, s szükségképpen nem is tisztáz minden felvetett problémát, mégis joggal elmondható, hogy egy sor fogalmat pontosabbá, teljesebbé tesz, hozzájárulva ezzel további kiművelésükhöz, és újszerűen fejteget egy sor felmerülő kérdést. Így pl. szakít azzal a még élő felfogással, mely szerint a társadalmi tudat az emberek eszméinek, nézeteinek összessége, és arra a következtetésre jut, hogy a társadalmi tudat formái „... a társadalomban tevékenykedő emberek gondolkodásának tartós, közös és lényeges vonásait foglalják magukban”. (10. o.) Rámutat, hogy az emberek gondolkodásának közös vonásában mindig létük közös vonásai tükröződnek. A társadalmi létet, Marxot idézve, lényegében a termelési móddal azonosítja, de beletartozónak tekinti az osztály-, nemzeti és családi viszonyokat is, mert ezek tartalmát és jellegét a termelési mód határozza meg, s végső soron a termelőerők színvonala. E megállapításának létjogosultságán nem változtat az, hogy ma már egyéb kísérletek is vannak a társadalmi tudat definícióját illetően.

A fogalmak körvonalazásánál többet mond a társadalmi tudat fejlődésének megközelítése, ahol a szerző külön-külön és összefüggésben is megvizsgálja a tár-

sadalmi tudat történelmi és logikai fejlődését. A történelmi fejlődés jelenti egyrészt az egyes társadalmi tudatformák differenciálódását, elkülönülését, másrészt a természeti és társadalmi valóság mind teljesebb és mélyebb tükröződését. A logikai fejlődést a következő három fokozatban mutatja be: 1. a lét közvetlen tükrözése, tudomásulvétele és a hozzá való primitív alkalmazkodás; 2. az emberek anyagi viszonyaiban levő ellentmondások tükröződése; 3. a nemcsak az anyagi viszonyok ellentmondásait, hanem a megoldásuk módját is tükröző társadalmi tudat. Ebből világosan kitűnik, hogy Szecsődi László a társadalmi tudat fejlődésében az ellentmondások felismerésének kibontakozását is látja. Kár, hogy a történelmi és logikai fejlődés részletesebb bemutatásával nem küszöbölhette ki azt az átfedést, hogy a történelmi fejlődés fő mozzanatának is a mind elmélyülőbb és teljesebb tükrözést tartotta, és a logikai fejlődés felvázolása sem más, mint az egyszerű tudomásulvételtől az ellentmondás felismeréséig, ill. a megoldáshoz vivő út, azaz az egyre teljesebb és mélyebb tükröződés. Ez természetesen nemcsak hiány, hanem egyúttal kifejezi a valóságnak azt a jellegzetességét, hogy benne a logikai és történelmi egységet alkot.

A társadalmi tudat logikai fejlődésének értelmezéséhez szervesen kapcsolódik az a koncepció, hogy a „társadalmi tudat fejlődése is ellentmondások kibontakozásán és megoldásán keresztül fejlődik”. (25. o.) Szecsődi három ellentmondást emel ki ebből a szempontból: 1. a társadalmi lét és tudat ellentmondását mint a tükrözött és tükröző között szükségképpen fennálló ellentmondást; 2. az egyéni és társadalmi tudat ellentmondását; 3. a különböző tudatformák ellentmondását. Az ezen

¹ Sajtó alá rendezte Kiss Artúr. Kossuth, 1967. 108 o.

ellentmondásokon keresztül történő fejlődés ábrázolásával egyidejűleg rámutat arra is, hogy ez a folyamat hogyan foglalja magában az osztály nélküli ösközöségi társadalom egységes tudatának osztálytudattá való átalakulását a társadalom osztályokra bomlásával, és hogy a társadalmi tudat hogyan veszíti el osztályjellegét a szocialista termelési viszonyok fejlődésével párhuzamosan. Ez utóbbi folyamat pártos bemutatása a könyv legnagyobb érdeme. Két fejezet — *A szocialista tudat fejlődésének fő szakaszai és feltételei* és *A szocialista társadalmi lét tükröződése a szocialista társadalmi tudat különböző formáiban* — foglalkozik ezzel a problémakörrel. Az előbbiben a szocialista tudat fejlődésének három szakaszáról olvashatunk: 1. a szocialista tudat elemeinek kialakulása a kapitalizmusban; 2. fejlődése az átmeneti időszakban, a proletárdiktatúra kivívása után; 3. fejlődése a szocializmusban. Ez utóbbi szakasz ábrázolásában evidensnek tűnő, de mégis újszerű összefüggésre mutat rá, ti. arra, hogy milyen kapcsolat van az általános kultúráltság és a szocialista tudat iránti fogékonyság között: „A kulturáltabb társadalmi rétegek általában véve fogékonyabbak természeti és társadalmi környezetük igazságainak megértése és megismerése iránt. Mégsem állíthatjuk azt, hogy a nagyobb kultúráltság egyben törvénytörően nagyobb fogékonyságot jelentene a szocialista nézetek megértésében is” (42. o.) — a magyarázat az osztálydetermináltságban rejlik. De ez nem örök állapot: „A szocialista építés későbbi szakaszában... a szocialista tudat iránti, az osztályhelyzetből adódó fogékonyság mindinkább háttérbe szorul és az általános kultúráltság kerül előtérbe.” (43. o.) Hogy a kultúráltság és az osztálymeghatározottság mennyiben befolyásolja a szocialista tudat elfogadását, arra rétegenkénti és osztályonkénti elemzésben találunk megállapításokat. Míg a tudati fejlődés tárgyalásánál a legtöbb munkában csak a tudati ráhatások különböző formáiról olvashatunk, addig e könyv rávilágít arra, hogy az osztálytársadalmakban mindig nagy szerepe van a kényszerítő jellegű, vak hitre támaszkodó tudatformálásnak (kár, hogy ezzel egy sorban nem említi a szerző a demagógiát mint a hamis tudat terjesztésének egyik hatásos és kedvelt eszközét). Ezzel összefüggésben olvashatunk arról, hogy a szocializmusba való átmenet során nem tűnik el minden fajtája a kényszernek, „így az elmaradt dolgozókkal szemben alkalmazott *kényszer* sem”. Őszinte kérdésfelvetés ez, amely nem hallgat el bizonyos tényeket, hanem helyes elem-

zésüket adja. Így pl. rámutat arra, hogy ez a kényszer nem fő eszköze az új tudat kialakításának, a meggyőző tevékenység mellett kerül alkalmazásra, és hogy ez nem osztályelnyomás. Teljesen egyértelmű a szerző állásfoglalása abban, hogy a „... *szocialista tudat fejlesztésének fő eszköze a társadalmi gyakorlat a szocialista építés valamennyi szakaszában*”. (51. o.)

Nem találjuk meg e munkában a szocialista tudat definícióját, valamint a szocialista tudat és tudatosság fogalmának differenciált alkalmazását. Valamelyest pótolja ezt a hiányt az, hogy összehasonlító elemzést olvashatunk benne a szocialista és a megelőző társadalmak tudatáról. A különbségtevés lényege az, hogy a szocialista tudat

„... minőségileg más társadalmi lét tükröződése;

— másként foglalja magában a megelőző korok tudatának hagyományait; — mozgását, fejlődését másfajta ideológia befolyásolja.” (54—55. o.)

Igaz, ezek részletesebb fejtegetésénél találunk egy-két elnagyolt, szimplifikáló megállapítást, mint pl.: „... a szocialista tudat differenciáltan foglalja magában a tudat alakulására ható hagyományokat”. (57. o.) (Ezt minden társadalmi rendszer tudatvilágáról el lehet mondani — tehát nyilvánvalóan nem lehet a szocialista és nem-szocialista tudat specifikus különbsége.)

Sok segítséget ad aktuális elméleti feladataink megoldásához *A szocialista társadalmi lét tükröződése a szocialista társadalmi tudat különböző formáiban* c. fejezet több gondolata. Három döntő elemet mutat ki a szerző a szocialista társadalmi tudat formáinak tartalmában. Ezek: „a valóság hű tükrözése, ... a régi burzsoá társadalmi viszonyok tükröződésének maradványai...” és „az új társadalmi viszonyok torz tükröződése.” (68. o.) A valóságnak megfelelő, helyes felvetése ez a kérdésnek, mert rámutat arra, hogy miként a szocialista társadalom átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba, úgy tudata is ellentmondásos, az átmenet jegyeit viseli magán. Különösen újszerű és őszinte az új társadalmi viszonyok torz tükröződésének a bemutatása, mint pl. a szocialista építés mennyiségi szemlélete, a lehetőségek és feltételek összekeverése, a társadalmi jelenségek egyedi elszigetelt jellemzése stb.

Az egyes társadalmi tudatformák elemzése közül különösen említésre méltó a politikai tudatforma kifejtése, ahol a szocialista politikai tudat számos eleméről olvashatunk.

A művészet mint tudatforma problé-

májáról is ír a szerző, felsorolja a realista művészet ismérveit, s belefog a művészet közérthetőségének bonyolult kérdésebe is. Sajnos a dolog súlyának megfelelő mértékben és színvonalon nem ad választ ezekre a kérdésekre.

Problemátikus a tudományról mint tudatformáról szóló fejtegetés is. Szecsődi álláspontja szerint a tudomány nem tartozik teljes egészében a társadalmi tudat fogalmába — ami a természettudományokat indokolatlanul kirekeszti e kategóriából. Ebből a koncepcióból azután a „szocialista tudományról” szóló, implicite a „kapitalista tudomány” létezését feltételező problemátikus megfogalmazások következnek.

A fogalom logikája¹

A szimbolikus logikában — szemben a hagyományossal — mindinkább háttérbe szorul a fogalom, s legfeljebb proposicionális funkcióként jelentkezik. A tudományos gyakorlattal lépést tartó logikusok azonban már csak a természet- és társadalomtudományok igényeire tekintettel sem nélkülözhetik logikájának mélyebb kifejtését. Ez a tárgya *A fogalom logikájának* is.

Vojsvillo tanulmánya két részre tagolódik: egy szemantikaira és egy logikaira. Az első rész bevezetőül a nyelvi kifejezések alapvető kategóriáit, a mondatokat és részeit, a mondatokban meghatározó szerepet betöltő deskriptív terminusokat, az egyes tárgyakat jelölő szavakat, illetve szócsoportokat, a tulajdonságokat vagy a viszonyokat jelző állítmányokat, a funkcionális jeleket, továbbá a logikai alany és állítmány, valamint a speciális jelek problémáit tárgyalja.

E fejezetben nyernek kifejtést a névelmélet alapvető fogalmai, a tulajdonnevek, a funkciók nevei is. A névnek — amely meghatározott tárgyat megjelölő szó vagy szócsoport — jelentése van (azaz valamilyen tárgyakat jelöl meg), valamint értelemmel rendelkezik (azaz e tárgyakat meghatározó tulajdonságokat, jegyeket tartalmaz). Az ugyanazon jelentésű nevek értelmük szerint különbözhetnek egymástól, azonos értelmű, de különböző jelentésű nevek viszont nem lehetségesek. A nyelvi kifejezések jellemzői: 1. a név csupán egyféle tárgyra vonatkozhat; 2. a mondat az őt alkotó nevek objektumaira vonatkozik; 3. ha az *a* és a *b* név azonos jelentésű, akkor az *F(a)* és az *F(b)* összetett név jelentése is azonos.

A nyelvi kifejezések kategóriáinak le-

Egészében a munkáról elmondható, hogy nem kidolgozott alkotás, inkább a szerző munkaprogramját, kutatásainak irányát és elképzeléseinek vázlatát volt hivatva körvonalazni. Ugyanakkor mégis kerek egész: megmutatja a szerző jártasságát a valóság pártos elméleti — filozófiai — gyakorlati elemzésében. Világosan, közérthetően, tömören, rövid terjedelmében viszonylag sokat mond. Legfőbb érdeme pedig az, hogy — frissességével, aktualitásával, ami dicséri a könyv sajtó alá rendezésének munkáját is — napjaink ideológiai problémáinak megértéséhez nyújt segítséget.

Hársné Varró Rózsi

írása ugyan már az ismeretgyarapítás szempontjából sem haszontalan, de célszerű lett volna kiegészíteni a fogalom logikájával való kapcsolatuk elemzésével, annak kimutatásával, hogy lingvisztikai problémáik mennyiben logikai jellegűek, s mennyiben nem. Ide tartozik a vizsgált terminusok filozófiai forrásainak, valamint annak jellemzése, hogy e terminusok mennyiben módosulnak a dialektikus materializmus mint módszer hatására. Ezt annál inkább hiányoljuk, mert a szerző tanúbizonyságát adja: rendelkezik azzal a képességgel, hogy bizonyos nyelvi kérdések vizsgálatánál alkalmazza a dialektikus módszert. Így például annak a problémának a megoldásához, hogy az ugyanazon tárgyat megjelölő különféle nevek miért nem cserélhetők fel — az extenzionális és az intenzionális értelmük megkülönböztetésével —, a létezési következtetésekről szóló hegeli felfogás alapján közelít. A kötet első része a jelekkel, a tárgyi és a logikai funkció megkülönböztetésével, valamint a predikátumokkal összefüggő kérdésekkel zárul.

A fogalom tulajdonképpeni logikai problémáival a könyv második része foglalkozik. Bevezetőül a szerző a fogalom szokásos definícióit bírálja, melyek szerint túl tágak; mivel különböző gondolkodási formákra, így az ítéletekre is vonatkoztathatók. Véleménye szerint nem oldják meg a problémát azok sem (pl. K. Ajdukiewicz), akik a fogalmat a nevek jelentésével azonosítják, mivel figyelmen kívül hagyják, hogy ez nem más, mint a szó megértésének az adott nyelvben meghonosodott módja.

Vojsvillo szerint a fogalom fogalmának

¹ E. K. Войшвилло: Понятие. Изд. М. Г. У. 1967. 285 о.

legfontosabb ismérve az adott osztály tárgyainak lényeges ismertetőjegyeik alapján történő általánosítása és kiemelése, azaz a fogalom legalapvetőbb funkciója a tárgyak gondolati különválasztása, meghatározott osztályokba való besorolása lenne. A fogalom logikai problémáit így — a logikai természetéről általában kialakult nézetekkel ellentétben — elsősorban az extenzionális viszonyok alkotnák. Ez a felfogás azonban a fogalmat a gondolkodás egyéb formáitól tulajdonképpen nem a maga egészében — azaz intenzionális és extenzionális oldalainak egységében — választja el, hanem csak terjedelmi oldalai szerint; továbbá: a fogalom túl tág hagyományos definíciója helyett, véleményünk szerint — az ítélet szokásos túl tág definíciójára alapozva —, ugyancsak túl széles meghatározást ad.

A szerző a fogalom intenzionális összefüggései közül csak az ismertetőjegyek problémájával foglalkozik. Jó irányból közelíti meg annak az alapvető ellentmondásnak a megoldását, hogy a logika minden meghatározott fogalma az ismertetőjegy meghatározatlan értelmezésén nyugszik: az ismertetőjegy fogalma ismérveinek megállapításakor a tárgyak tulajdonságainak elemzéséből indul ki. Az ismertetőjegy fogalmát a viszony és a tulajdonság fogalmánál szélesebb terjedelműnek tartva megállapítja, hogy a fogalom ismertetőjegye mindig az ítélet állítmányában fejeződik ki, jöllehet az ismertetőjegy fogalma nem azonos a predikátum fogalmával. A fogalom tartalmi problémáiból kiindulva az ismertetőjegyek következő főbb típusait különbözteti meg: egyszerűek és összetettek, megkülönböztetők és nem-megkülönböztetők, lényegesek (alapvetők, leszármazottak, vételek) és nem-lényegesek; ugyanakkor az ismertetőjegyeket Arisztotelész kategóriái alapján is felosztja. Saját kategóriáit azonban ugyanúgy nem vezeti le egymásból, mint Arisztotelész az övéit. Kár, hogy a dialektikus logikára való támaszkodás igénye, amelyet a szerző magával szemben hangsúlyoz, itt nem elégül ki.

A fogalom struktúrájának vizsgálatában újszerű a fogalom szélesebb tartalma és alapvető tartalma (a szükséges és eleendő alapvető lényeges ismertetőjegyek összessége) közötti különbség megvonása. Bár a fogalom terjedelmének a fogalmon kívüli reális tárgyakkal történő azonosítása régi eljárás, a szerzőnek ebből levont konklúziója — a terjedelem a fogalomnak nem alkotó eleme — azonban ugyancsak meglepő. E sajátos vélemény kialakításához nyilván Vojsvillónak a fogalom

változó terjedelméről szóló dialektikus logikus felfogás elleni polémiaja járult hozzá.

A szerzőnek a fogalom tartalma és terjedelme hagyományos felfogásából eredő pontatlanságok kiküszöbölésére irányuló törekvéséből már értékesebb megállapítások születnek. A vizsgálódás során kitűnik, hogy valóban szükséges a „tágabb” és a „szűkebb”, a „több” és a „kevesebb” kifejezések pontosabb körülírása, mert nélkül a fordított viszony törvénye nem alkalmazható egyértelműen. Vojsvillo egy „A” fogalom terjedelmét akkor tartja szűkebbnek egy „B” fogaloménál, ha az előbbinek minden eleme az utóbbinak is eleme, fordítva viszont ezi nem áll. A fogalomnak kétféle — logikai és tényleges — terjedelmét különböztet meg egymástól: az előbbi az összes lehetséges elementáris metszeteknek a deskriptív terminusokat figyelmen kívül hagyó egyesítése, az utóbbi viszont az összes üres metszeteknek a deskriptív ers minusokat is figyelembe vevő egyesítetté.

A fogalom tartalmát és terjedelméegzakt kritériumok alapján kell összevetni. Vojsvillo — Carnap gondolataira alapozva — azt tartja, hogy minél több információt tartalmaz valamely ismeretb annál kisebb a határozatlansága, és viszont. Ilymódon a fogalom tartalma és terjedelme közötti fordított viszony azt jelenti, hogy minél kevesebb a fogalom tartalmában a tárgyakról szóló információ, annál nagyobb a fogalom terjedelmét alkotó tárgyak osztálya, valamint a fogalom terjedelmének a meghatározatlansága.

A fogalom logikai, illetve tényleges tartalma között Vojsvillo szerint a következő a különbség. Egy $xA(x)$ fogalom logikai tartalma az $A(x)$ logikai forma által meghatározott információ, amely utóbbi független a tárgyakról nyert konkrét ismeretektől. Ezzel szemben egy $xA(x)$ fogalom tényleges tartalma a tárgyakról, tulajdonságaikról, viszonyaikról nyert, a deskriptív terminusokban kifejeződő információ. A fogalom tartalmának e felfogása alapján a „több” és a „kevesebb” kifejezés pontosabban értelmezhető. Valamely $x\bar{B}(x)$ fogalom tényleges tartalma akkor és csakis akkor foglalja magában $xA(x)$ fogalom tényleges tartalmának egy részét, ha G kijelentéseknek van egy olyan osztályuk, amelyben $A(x) \rightarrow B(x)$. A tényleges tartalomban mutatkozó ez a viszony nem vonja maga után, hogy a logikai tartalomban hasonló kapcsolat érvényesül, fordítva viszont ez az összefüggés fennáll.

A tényleges és a logikai terjedelem,

valamint tartalom megkülönböztetésében Vojsvillo akaratlanul, szinte ösztönösen a gondolatok elvont és tartalmas formái közötti különbséget tapintotta ki, ezzel is alátámasztva azt, hogy az elvont formák hasznos, igényes, következetes vizsgálata közben a marxista logikus okvetlenül elérkezik a tartalmas formák egyikének-másikának megpillantásához. Ez még akkor is hasznos, ha csupán egy-egy részterületen történik meg, s ha nem is vezet el azonnal a dialektikus logika tárgyának felismeréséhez.

Bár a kötetnek a fogalom általánosításával, korlátozásával, a fogalmak főbb típusaival kapcsolatos vizsgálódásai már nem mutatnak túl a formális logika keretein, itt is találunk új megállapításokat. Így a matematika logikai eszközeit felhasználva sikerült a szerzőnek az általánosítás és korlátozás hagyományos formáin kívül újabbakat is felírnia. Vojsvillo az általánosítást és a korlátozást azonban

csupán a terjedelem szempontjából vizsgálja, s így azt a benyomást kelti, mintha e műveleteknek tartalmi vonatkozásai logikai szempontból közömbösek lennének.

A fogalmak fő fajtáit illetően figyelemre méltók a következő megállapításai: az egyedi fogalom funkciója nem az, hogy az egyedi tárgyat a többi hasonló közül kiválassza, hanem az, hogy ténylegesen egyedít tükrözzön. Az üres osztályt nem tartja a megismerést nehezítő akadállyal, hanem bizonyos esetekben éppen nélkülözhetetlennek fogja fel. Újszerűen veti össze egymással a viszonylagos és a viszony fogalmát, de itt is csak az extenzionális oldalukról vizsgálja őket.

Vojsvillo könyvének — a konkrét elemzésein túlmenően — a legnagyobb értéke, hogy korszerűen, színvonalas argumentációval bizonyítja: a hagyományos logika a matematikai logika eredményei nyomán sem vált feleslegessé.

Szigetvári Sándor

Logikai pozitivisták és analitikusok vitája a történettudományról¹

A történettudomány logikai, módszertani elemzése a mai angolszász filozófia analitikus, valamint neopozitivistá irányzata felbomlásának tünete.

A hithű analitikusok mindig érzéketlenek voltak a szaktudományok kérdésfelvetései iránt, mivel azt tartották, hogy a filozófia feladata a mindennapi nyelvből eredő félreértések eloszlatása. Az analitikus mozgalmat nem meghatározott közös filozófiai tételek összessége egyesítette, hanem a filozófia feladatának ez a sajátos felfogása. Legfőbb módszertani felvetésük az volt, hogy sikerült megtalálniok a filozófiai kérdések megoldásának olyan technikáját, amelynek használata nem tételezi fel semmiféle világnézeti álláspont elfogadását.

Az analitikus módszer következetes alkalmazása tehát úgy „oldja meg” a filozófiai problémákat, hogy megszünteti őket. De mit csinál ezután az analitikus? Analizál! Az irányzat hívei, miután eredeti feladatukat betöltve látták, a módszer öncélú alkalmazására tértek át; aprólékos, finom nyelvhasználati különbségeket tártak fel, szemantikai árnyalatokat leltároztak. Ez az állapot azonban nem tarthatott sokáig, a nyelvi elemzés módszeréhez valamilyen sajátos tárgyat, feladatot kellett keresni. Az analitikusok

egyik része ezt a tárgyat — paradox módon — a hagyományos filozófiai problémában találta meg. A módszer, amellyel korábban a filozófiai kérdéseket el akarták tüntetni, most tárgyalásuk eszközévé vált. Egy másik csoportjuk pedig a tudományelmélet felé fordult, az analízist a tudomány módszertani kérdéseire alkalmazta. De elsősorban nem a neopozitivistáktól vizsgált természettudományokra, hanem a történelemre. Nem véletlen, hogy éppen a történetírás felé fordultak, ennek nyelve ugyanis közelebb áll a köznap nyelvhez a természettudományok nyelvénél.

A társadalomtudományokhoz való eljutás a logikai pozitívizmusból is az áramlat válságának következménye. A logikai pozitivisták kezdetben csak a természettudományok filozófiai és módszertani kérdéseivel foglalkoztak. Rájuk is jellemző az átfogó világnézeti-filozófiai problémák tagadása — ők a filozófia feladatát a tudományelméleti kérdések megoldására szűkítik. Megtartják a hagyományos pozitivistá, fenomenalisztikus tudománykonceptiót, mely a tudománynak pusztán leíró funkcióit ismeri el, de a korábbi pozitívizmusnál jóval komolyabban értékeli az absztrakt fogalmak, általános törvények és tudományos elméletek jelentőségét. Úgy fogják fel a tudo-

¹ W. H. Dray (ed.): *Philosophical Analysis and History*. New York 1966. 390 o.

mányt mint bonyolult logikai-matematikai konstrukciót, amely éppen az elméletek és általános törvények közvetítésével teszi lehetővé, hogy a múlt- vagy a jelenbeli tapasztalati adatokból következtetéseket vonjunk le a jövőbeli tapasztalatokra vonatkozóan.

A logikai pozitivizmus virágkorában nem vetődhetett fel a történettudományok sajátosságának kérdése. Vad metafizikának tartották mindazt, amit erről a német szellemfilozófusok elmondtak. Meg voltak győződve arról, hogy a társadalomtudományok semmiben sem különböznek a természettudományoktól. Arra törekedtek, hogy kidolgozzák a tudományos kutatás általános módszertanát és logikáját. Ez az általános koncepció azonban — fenomenalizmusa miatt — nem volt tartható, fel kellett bomlania. A felbomláshoz tartozott, hogy az általánosság igényéből is engedtek egy kicsit, egyáltalán észre tudták venni a történettudomány külön módszertani kérdéseit.

Logikai pozitivisták és analitikus filozófusok közös meggyőződése, hogy a filozófia nem nyújthat a világról tartalmi ismereteket, mivel ez a szaktudományok feladata. A nyelvvel kell foglalkoznia, melyben mindezek a tartalmi ismeretek kifejlődtek. Az a lényeges különbség, hogy a filozófiai analízis tárgyának a köznyelvet vagy a tudományok nyelvét tekintik-e, az azonosságok és az érintkezések ellenére kifejezetten szembeállítja egymással a két áramlatot. Ez megnyilvánul a logikai pozitivizmus és az analitikus filozófia képviselői között gyakran igen éles polémiákban is, mint amilyen a két irányzat napjainkban folyó vitája arról, hogy tudomány-e a történetírás.

Ez a vita C. G. Hempel negyvenes években írott cikkeivel² és Patrick Gardiner válaszával³ indult meg, tanulmányok, monográfiák egész sorával folytatódott, s külön folyóirat is jelent meg 1961-ben *History and Theory* címmel. A logikai pozitivisták tudományelméletének a történetírással való kiterjesztését támogatták az amerikai filozófia realista, racionalista tradíciókat folytató képviselői is. (E. Nagel, M. Mandelbaum). Egy humanisztikusan orientált historiográfia védelmében bekapcsolódtak a vitába a régi angol filozófia örökösei (I. Berlin, M. Oakshott, W.

H. Walsh stb.) — akik már nem abszolút idealisták, de még az új érához sem tartoznak —, a hagyományos történetfilozófiai érveket hozva fel a történelmi „megértés” autonómiája mellett. Az utóbbi időben egyre jelentősebbé vált a pozitivisták eszmék hatása magukra a történettudósokra is,⁴ akik ugyan a szemükre vetették a logikai pozitivistáknak, hogy nem azért érdekli őket a történelmi következtetés, mert történelmi, hanem mert következtetés. Persze valóságos összekapcsolódásra csak akkor kerülhet sor, ha mindkét fél hajlandó méltányolni a másik szempontjait: a történészeknek általános elméletekre van szükségük a historiográfia, a filozófusoknak történelmi anyag bevonására van szükségük a tudományelmélet valóságának feloldásához.

Hatalmas szellemi energiákat mozgató meg a történelmi kutatások problémája — alighogy felvetődött, máris eluralkodott a filozófiai irodalomban. Egy más után adták ki az antológiákat, cikgyűjteményeket a vita anyagával. A vita, amelyet 1963—64-ben elért tetőpontját mutat be a W. H. Dray szerkesztette kötet, azóta is egyre terjed, és előbb-utóbb fuzionálni fog a szociológiai vitával.

W. H. Dray a polémiában felhozott érvek legjavát összefoglaló tanulmányokat igyekezett felvenni antológiájába, egyensúlyra törekedve a szembenálló felfogások között. A kötet középpontjában az a kérdés áll, van-e elvi különbség a természettudományok fogalmi-logikai struktúrája között. Erre a kérdésre keresik a választ a történettudományos módszertan három egymással összefüggő problémájának, a történelmi magyarázat, az objektivitás és a módszertani individualizmus problémájának vizsgálatában a cikkek írói. Bár Hempel csak a magyarázat problémájához szól hozzá, mégis az ő elméletéhez való viszony polarizálja a vita résztvevőit, határozza meg helyüket, kölcsönös kapcsolataikat. A szcientikus orientáltságú „covering law”-konceptiót rajta kívül M. Brodbeck és E. Nagel képviseli a kötetben. Az ellenérvek közül A. Donagan, L.O. Mink és M. Scriven ööké tartalmazza a jelentősebbeket. (A többi ellenvetést, bizonyítást és megoldási javaslatot P. Gardiner⁵ és S. Hook⁶ antológiája foglalja magában.) Az objektivitás

² *The Function of General Laws in History*. Journal of Philosophy 1942. (Megjelent még P. Gardiner *Theories of History* c. kötetében.) C. G. Hempel — P. Oppenheim: *Studies in the Logic of Explanation*. Philosophy of Science 15. 1948. (Ennek első 7 fejezete újra megjelent Feigl és Brodbeck *Readings in the Philosophy of Science* c. kötetében, New York 1958.)

³ *The Nature of Historical Explanation*. London 1952.

⁴ A logikai pozitivizmus befolyásáról az amerikai történettudományra ld. Benda-Gyula *A pragmatizmus után* c. ismertetését. MFSz 1966/3.

⁵ Patrick Gardiner (ed.): *Theories of History*. Glencoe 1959.

⁶ Sidney Hook (ed.): *Philosophy and History*. New York 1963.

és a történelmi értékítéletek problémáját W. H. Walsh és J. A. Passmore tanulmánya, módszertani individualizmus és holizmus vitáját M. Brodbeck és M. Mandelbaum írása reprezentálja. S bár a szerkesztő helyet adott a kötetben különböző idealista történetfilozófiai spekulációknak is, mi a szigorúan módszertani problémák diszkussziója kapcsán próbáljuk meg ismertetni a két szembenálló irányzat érvelését.

A történetírás filozófiai leírásában a logikai pozitivistákat a tudományok metodológiái egységének elve vezeti. Ennek az elvnek megfelelően mindannak, amit a neopozitivisták tudományelmélet a természettudományok elemzésén alapján megállapított, ki kell terjednie valamilyen módon a történetírásra is. Nincs, nem lehet kiküszöbölhetetlen különbség természettudományos és történettudományos módszer között. A történetírás feladata, ha a tudományosság igényével lép fel, és nem az irodalmi ábrázolás mértékének kíván megfelelni, események, tények leírásában és okaik tudományos feltárásában áll. „Nincs történelmi magyarázat, csak történelmi események (tudományos) magyarázata van.”⁷ A magyarázat egyedül lehetséges logikai útját formalizálja a Popper–Hempel-féle magyarázat-séma, mely szerint (1) a magyarázandó E eseményt dedukálni kell a magyarázó részből, (2) a magyarázó résznek pedig a magyarázandó esemény kezdeti feltételein ($C_1, C_2, \dots, C_n$) kívül egy vagy több általános törvényt ($L_1, L_2, \dots, L_m$) is kell tartalmaznia. Ezt az utóbbi követelményt nevezik (Dray nyomán) „covering law”-tézisnek, az egész

$$\frac{C_1, C_2, \dots, C_n}{L_1, L_2, \dots, L_m}$$

E

alakú magyarázat-sémát „covering law”-modellnek.

Hempel a természettudományok területén a „covering law”-magyarázatok két típusát különbözteti meg: a szigorúan univerzális formájú deduktív-nomologikus magyarázatokat (ha F feltétel-komplexum kielégül, minden esetben bekövetkezik egy G -fajta esemény), és a tőlük logikailag eltérő, probabilisztikus-statisztikus formájú magyarázatokat (többé-kevésbé komplex F -fajta feltételek fennállása esetén egy G -fajta esemény statisztikus valószínűséggel bekövetkezik). A „covering law”-

magyarázatok közös jellemzője, hogy egy eseménynek azzal adnak oksági magyarázatot, hogy megmutatják: bizonyos különös körülményekre és (empirikusan falszifikálható) általános törvényekre való tekintettel az esemény bekövetkezése előrelátható volt.

Sorra véve és tudománylogikai vizsgálatnak vetve alá a különböző történelmi magyarázat-fajtákat, magyarázat-szkecszeket, Hempel arra a következtetésre jut, hogy valamennyi visszavezethető a fenti két változat valamelyikére, és ha tökéletlenül, ha csak implicit formában is, de valamennyi tartalmazza a „covering law”-tézist, az általános evidenciákra való hivatkozást egyes események magyarázatában.

A logikai pozitivistákkal folytatott polémiában az analitikus filozófusok legfőbb ellenvetése, hogy a történelmi magyarázatok nem felelnek meg az általános törvényeknek való alárendelés követelményének. „Covering law”-tézis nem áll a történelmi magyarázatokra, nem is állhat. Amit a hempelianusok a „covering law”-tézis jelentkezésének vélnek, arról kimutatható, hogy köznapai evidenciák, közhelyek, truizmusok. Példáik általános törvények helyett

a) hamis általánosságok, melyekre ellenpéldák sorát lehet felhozni a történelemből („a termelékenység növekedése nélkül nem emelhető a munkások bére”, „a hatalom korrupciót szül.” stb.);

b) történelmi összefüggések helyett természeti törvények („Giordano Bruno azért halt meg a máglyán, mert minden élőlény elpusztul, ha nagy hőhatásnak teszik ki”);⁸

c) a sok módosító, kvalifikáló megjegyzés miatt prediktív erővel nem bír, használhatatlanul konkrét, individuális kijelentések. („Ha valaki Angliai Erzsébet, és óvatosan akarja kifejezésre juttatni, hogy szabad kezét kíván vallási kérdésekben, amikor apja szakítása a római egyházzal még nem tekinthető véglegesnek, akkor várható, hogy neve után teljes címe helyett főcíme után csak ezt fogja írni: „etc.”)”⁹

Donogan, összefoglalva az analitikus érveket, cikkében leszögezi, hogy nincsenek olyan általános törvények, amelyek a történettudományban kielégítenék a Popper–Hempel-féle elméletet. A „covering law”-modell a történetírásra alkalmazva „truizmus”-modellhez vezet.¹⁰

⁷ M. Brodbeck: *Explanation, Prediction and „Imperfect Knowledge”*. Minnesota Studies in the Philosophy of Science Vol. III. Minneapolis 1963. 254. o.

⁸ K. Popper példái *The Poverty of Historicism* c. könyvében. London 1957.

⁹ Maitland példáját idézi *The Structure of Science* c. művében E. Nagel. New York 1962.

¹⁰ Ezt az érvet M. Scriven fogalmazta meg először *Truism as the Grounds for Historical Explanation* c., Gardiner idézett kötetében megjelent írásában.

Az analitikusok megpróbálják megmutatni, hogy a történészek létrehoztak és sikeresen használtak olyan magyarázatokat, amelyek nem támaszkodnak általános törvényekre. A természettörvények logikáját követő deduktív-nomologikus magyarázatok helyett a történettudományban a cselekvés logikájának megfelelő („racionális”, „a szituáció logikájára építő” stb.) magyarázatok uralkodók. A logikai pozitivisták szerint „vagy deduktív egy magyarázat, vagy nem igazolja azt, amit meg kell magyaráznia”.¹¹ Az analitikusok ennél sokkal szélesebben vonják meg az elfogadható magyarázatok körét arra hivatkozva, mennyi mindent tekintünk megfelelő válasznak a mindennapi életben arra a kérdésre, hogy *miért*. „Mivel a magyarázatok gyakorlati, kontextushoz kötődő dolgok, egy bizonyos explanáns (magyarázó rész) meghatározott szövegösszefüggésben tökéletesen megmagyarázhatja, miért következett be egy esemény, ha önmagában logikailag nem is vonja magával az esemény bekövetkezését.”¹²

A Hempel-féle magyarázat-séma a logikai pozitivisták számára a szaktudományos fejtegetések racionális, logikai vázát jelenti, az analitikus filozófusok számára viszont a historiográfia valódi sokféleségének egy szcientikus ideál elterjesztését, végrehajtott leegyszerűsítését, elkorzítását. Az analitikusok meggyőződése szerint nem az a különbség a két szemben álló irányzat között, hogy az egyik tudományra orientált, a másik nem, hanem az, hogy az analitikus filozófusok respektálják, tudomásul veszik a történetírás adott tudományos státuszát, míg a hempeliánusok annyira belemélyedtek a természettudományokba, hogy nem akarják elismerni a historiográfia tudomány-voltát mindaddig, amíg hozzá nem idomították a természet-tudományokhoz.

A történetírás tudományosságáról folyó vitában kikerülhetetlen az értékmentesség problémája, annak a kérdésnek a felvetése, hogy lehet-e a történetírás objektív, nem tartozik-e hozzá elválaszthatatlanul a történész értékítéleteinek szubjektivitása.

J. A. Passmore tanulmánya az objektivitás-fogalom történetfilozófiai, tudományelméleti meghatározásainak felsorakoztatásával, a jelentésárnyalatok aprólékos elemzésével kialakít egy olyan objektivitás értelmezést, amely mellett a történetírás az adott sajátosságaival, szelektív szempontjaival együtt is objektívnek tekint-

hető. Az az álláspontja, hogy bár a történetírás nem teljesen értékmentes (ebben a tekintetben a természettudományok és a szépirodalom között helyezkedik el), ha nem értelmezzük túl szűken, túl mereven az objektivitás fogalmát, akkor nem kell megtagadnunk a történetírástól a tudományosságnak ezt az egyik legfontosabb kritériumát.

A történettudományokkal szemben támasztott neopozitivisták követelmények jutnak kifejezésre a módszertani individualizmus elvében, melyet K. Popper fogalmazott meg *The Poverty of Historicism* és *The Open Society and its Enemies* c. munkáiban. „A társadalom az egyének közti meg nem figyelhető viszonyok rendszére, amely viszonyok kölcsönhatása létrehoz bizonyos mérhető szociális jelenségeket. Egy meg nem figyelhető társadalmi rendszert csak oly módon vagyunk képesek fel-fogni, ha abból építjük fel, amit egyedi hajlamokról, véleményekről és viszonyokról tudunk.”¹³ Tudomásul kell vennünk, hogy amikor valamilyen tulajdonságot, fejlődési irányt tulajdonítunk olyan alanyoknak, amelyek denotátuma nem egyén (hanem pl. osztály, állam vagy történelmi korszak), voltaképpen rövidítést alkalmazunk. Azt mondjuk, hogy ez a korszak ilyen és ilyen változást hozott, ahelyett, hogy azt mondanánk, ezek és ezek az egyének ezt és ezt csinálták ilyen és ilyen pszichológiai motívumok alapján. A tudományosság érdekében ki kell küszöbölni a történetírásból az olyan homályos, definiálhatatlan fogalmakat, mint „gazdasági erők”, „osztálytudat” stb. A történelemben nincs más, csak individuumok egyszeri cselekedetei, a történetírásnak ezek okait és körülményeit kell felderítenie. A történelmi törvényeket az egyéni viselkedés természeti törvényeire kell visszavezetni.

A módszertani individualizmus a sajátos társadalmi komplexumok, társadalmi törvények redukálhatóságának állításával a történettudományt olyan empirikus viselkedéstudománnyá akarja változtatni, mely struktúrája szerint egyáltalában nem különbözik a természet-tudományoktól.

Az analitikus filozófusok viszonyát a problémához kiválon példázza A. Danto írása a kötetben. Nem tudja, nem akarja elkötelezni magát individualizmus és holizmus vitájában egyik álláspont mellett sem. Elfogadja, hogy az adott történelmi

¹¹ M. Brodbeck: i. m. 239. o.

¹² M. Scriven: i. m. 450. o.

¹³ Popper elméletét ad abszurdum viszi a vitában J. W. N. Watkins. Ld. *Ideal Types and Historical Explanation* c. cikkét Feigl és Brodbeck idézett tanulmánykötetében.

kijelentésekben individuális alanyok mellett ezekre visszavezethetetlen szociális alanyok is léteznek. Megállapítja, hogy a történetírás nyelve individuális (L_i) nyelvben leírható és szociális (L_s) nyelvben leírható kijelentéseket egyaránt tartalmaz. (Például: (L_s) nyelvi kijelentés: „A banktisztviselő láttamozza a számlát”; a megfelelő (L_i) nyelvi kijelentés: „Egy ember megjelöl egy darab papírt.”) Ezek a kijelentések bizonyos mértékig feltételezik egymást — merev elválasztásuk vezet a módszertani individualizmus és holizmus szembenálló felfogásának kialakulásához. Danto kimutatja, hogy ezek a kijelentések bizonyos fenntartások mellett átfordíthatók egymásba, de nem mutat rá arra, hogy éppen ezek a fenntartások azok, amelyek cáfolják, lehetetlenné teszik a módszertani individualizmus cékitűzését: a szociális nyelvi kijelentéseknek individuális nyelvi kijelentésekre való maradéktalan visszavezetését. És mert az egzakt nyelvi analízis résein különböző idealista spekulációk és realista köznap megfontolások együtt kerülnek be az analitikusok fejtegetéseibe, Danto hozzászeli, nem lehet támogatni a módszertani individualizmus törekvéseit, mert a történéseket pszichológiai törvények tanulmányozására kényszeríti, és megfosztja az emberiséget a sajátosan történelmi törvények felfedezésének lehetőségével együtt attól is, hogy kezében tartsa, ellenőrizze sorsának alakulását.

A vita egészére jellemző a logikai pozitivisták preskriptív, az analitikus filozófusok deskriptív hozzáállása a történetírásához. A pozitivisták követelik a történetírástól a magyarázat-sémát — az analitikusok megállapítják, hogy ez nincs meg a történetírásban, de van helyette sok más érdekes dolog. A pozitivisták úgy látják, hogy a történelem még nem tudomány, csak „prototudomány”, de logikai és konceptuális struktúrája szerint megvan benne a lehetőség arra, hogy

tudománnyá váljék, és azzá is kell válnia a természettudományos metodológia elsjátításával. Az analitikusok ezzel szemben köznap tudatbeli, „common sense” fejtegetéseknek tekintik a történelmi fejtegetéseket, amelyek különféle régebben történt eseményekre vonatkoznak. Scriven szavaival: „egyszerűen és disztelenül — logikailag nem különbözik a köznap beszélgetések emberekkkel és fizikai tárgyakkal kapcsolatos magyarázataitól.”¹⁴ (Valaki „megmagyarázza” Napoleon tetteit, ugyanúgy, ahogyan egy barátja tetteit megmagyarázza. Magyarázata mindössze attól válik történelmi magyarázattá, hogy a köznap tudat használata mellett néhány tény felkutatását is feltételezi.) A logikai pozitivisták a történettudomány nyelvnek tudománylogikai elemzésével próbálják megteremteni a tudományok módszertani egységét — az analitikus filozófusok a történettudomány köznyelvi analízisével, sokféleségének, plaszticitásának felmutatásával próbálják megvédeni a történetírás autonómiáját.

Nyilvánvaló, hogy világnézeti meg-alapozottság nélkül a filozófiai problémák nyelvi, logikai analízise csak látszatmegoldáshoz vezethet. A módszertani dualizmus kérdéséről tartalmilag semmivel sem mond többet az angolszász filozófusok vitája, mint a neokantiánusoké a század elején.¹⁵ Csak a problémák megfogalmazása, a kifejtés technikája kevésbé költői — előnyösebb, pontosabb. A történettudományos módszertan olyan alapvető kérdéseiről, mint a magyarázat, az értékmentesség és az individualizmus problémája, számot kell adnia a marxista tudományelméletnek is. És csak a marxizmus talajáról lehet meghaladni a módszertani vita egyoldalúságait a tudományok társadalmi feladatának tisztázásával, a tudományelmélet társadalomelméleti megalapozásával.

Karádi Éva

¹⁴ A módszertani dualizmus napjainkban folyó vitájának szélesebb filozófiatörténeti összefüggéseiről ld. Habermas: *Zur Logik der Sozialwissenschaften*. Philosophische Rundschau Beiheft 5. 1967. A neokantiánusok századeleji vitájából ld. Szigeti József: *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Kossuth, 1964.

¹⁵ M. Scriven: l. m. 458. o.